

ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА СЕЛА ПЛАХТІЇВКА САРАТСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто діалектну лексику в аспекті діахронії. Діалектизми подаються у їх системних зв'язках — у складі лексичних парадигм. Досліджуються їх фонетичні та морфологічні особливості.

Ключові слова: діалектизми, системні зв'язки, тематичні групи, фонетичні та морфологічні ознаки.

The study presents a diachronic description of dialectal lexical units. Dialectal words are analysed in their systemic relationships, as parts of lexical paradigms, including phonetic and morphological features.

Key words: dialectal lexical units, dialectal lexemes, semantics, lexical field, phonetic and morphological features.

Діалектна лексика, як і лексика літературної мови, становить собою цілісну, внутрішньо структуровану систему. Вона формується, розвивається, змінюється під впливом як власне мовних, так і позамовних чинників. Дослідження діалектної лексики іншого часового зрізу є важливим підґрунтям для спостережень над динамікою лексико-семантичної системи сучасних говорів. Показовим у цьому аспекті є фрагмент матеріалу, записаного у 60-их роках минулого століття від корінних мешканців села Плахтіївка Саратського району Одеської області.

Діалектна лексика виявилася виразно структурованою і репрезентувала різного типу лексичні парадигми. Серед них, зокрема, окреслилися такі тематичні групи: 1. Назви поселень, житла та інших споруд:

Бурдейка* — житло, викопане в землі, низьке, невелике, зверху помазане глиною. *Он бурдейка стоїть на подвір'ї.* Це слово фіксується словником Грінченка (бурдей), а у Словнику української мови подається як діалектне. (Значком * позначено слова, які у Словнику української мови в 11-ти томах подаються як діалектні). **Ліплянка*** — хата-мазанка. **Верхова хата** — хата з горищем. *Хати бувають мазанки, ліплянки, верхові з горищем.* **Лавочка*** — крамниця. *Брат на Кавказі лавочкою торгував.* **Катігарня** — катівня. *Завели людей у катігарню, зав'язали голову в мішок з попелом.* **Окол** — місце на відкритій місцевості, огорожене плотом, для перебування овець під час випасу. *Літом вівці залишають в околі.*

2. Назви частин різних споруд: **Вуль** — вулик. **Літок** — частина вулика. *Спереду вуля є літок, як щілина довжиною у 20 сантиметрів.* **Реля, качалка, скосяки** — назви частин будови вітряка. *Млин крутиться, ставиться реля. Крутиться кіш, савок, качалка. А оце вам поперечники, піддержка, скосяки — чотири на однім вуслі і на другім.* **Дев'ятушник** — камінь у конструкції вітряка. *Тут лежить камінь, а другий на споді такий камінь — дев'ятушник.* Серед назв складових частин вітряка 'качалка' є семантичним діалектизмом, 'реля', як свідчить Словник української мови, має такі значення: 1) застаріле 'ліра', 2) діалектне 'гойдалка'. Семантичний діалектизм **брама** та лексичний **хортка** у мові мешканців села Плахтіївка вживаються як синонімічні. *Пізніше сделаєм браму (хортку), щоб не ходили.* Складовими частинами помешкання є також **застінок** та **земля**. **Застінок** — задня частина хати. *Передня частина хати — це причілок, а задня — застінок.* Зазначимо, що в деяких говорах Одеської області (Котовського та Красноокнянського районів) застінком називають стіну, яка відгороджує суміжні кімнати в будинку. **Земля** — хатня підлога, не покрита дошками і т. ін. *Підлога робиться з досок, а земля тоді кажуть, як нема досок.*

3. Назви будівельного матеріалу: **Паці** — цегла, що містить певні складники. *Паці роблять з піску, глини, полови.* **Чамур** — рідка суміш із піску й цементу, що використовується при муруванні стін.

4. Назви понять із сфери столярства: **Фасувати** — підганяти, припасовувати. *Ножовка для того, щоб фасувати двері, щоб плотно приставало.* Як свідчить Словник української мови, загальномовне значення цієї лексеми — розважувати, розкладати що-небудь у певних дозах, кількостях, а діалектне значення — складати. Отже, у різних діалектах це фактично різні слова з омонімічною семантикою. **Філерейшини** — матеріал, з якого роблять фільонки. *Філерейшини — то на двері фільонки роблять.* **Шпроси** — частина матеріалу, що призначається для виготовлення дверей. *Оце рама, це шпроси, коробка, завіси, замок.* **Двойник** — фуганок певної конструкції. *Є одинарний фуганок. Уперед чистять дерево одинарним, а потім двойником.*

5. Назви присадибної ділянки та рослин: **Градина** — город. *Я работав на градині.* У Словнику української мови ця лексема фіксується як розмовна і позначає крупинку граду. **Гороблячий мак степовий** — дикий мак. **Гадюча петрушка** — бузина. **Вовчок** — курай. Загальномовне значення цієї лексеми дещо інше: паразитична рослина, що розвивається на коренях інших рослин. **Патлаванки** — павлинка. Дублетні но-

мінації тієї самої рослини є діалектними і словниками сучасної української мови не фіксуються. **Ліска*** - ліщина. **Ласкавич** — ласкавець. **Папушоя** — кукурудза. **Лабуз** — стебла кукурудзи. *У нас то-плять соломкою, кирпичом, качанами, лабузом.* У Словнику української мови ця лексема значиться також діалектною, але позначає бур'ян.

6. Назви предметів, речей побуту: **Блюдко** — блюдце. *Дай їм на блюдко виноград, хай попробують.* **Вушак** — кілок, на якому вішають горшки. **Трусляк** — друшляк. *Це трусляк, що вареники цідять.* Народна етимологія цієї лексеми є цілком очевидною і свідчить про тенденцію до подібних утворень у діалектній мові. **Ріжки** — виготовлені з рога невеликі пристосування для начинювання ковбас. **Наскрильник** — покриття на скриню: килимок, тканина тощо. **Утиральник** — рушник. *Візьми он рушник та й витрись. Юльо, де ти поділа утиральник?* Діалектне слово 'утиральник' та загальноновживане 'рушник' функціонують у мові говірки як синонімічні. **Твиньчик** — піджак. *Привезла твиньчик батьку.* **Канапка** — дерев'яна лава зі спинкою, призначена для сидіння. *Ухаті стоїть канапка, лавка, ослін, табуретка.*

7. Назви людей: **Мамця***, **матка*** — мати. *Ой, мамцю моя, це тобі наука, колихала ти мене, колиши й онука. Я остався з маткою.* **Хлопак*** — хлопець. *Зручний хлопак.* **Цараніст** — селянин, хлібороб. *Кажуть людям: пишійся, цараністи, у слободну армію.* У Словнику української мови як діалектне наводиться 'царанин'. **Курсантка** — молодого віку медична сестра. *Курсантка дивиться та й каже, що у вас, дядьку, нема вени.* Лексема 'курсантка' у загальнономовному вжитку поозначає особу жіночої статі, яка є слухачем курсів або ж вихованкою військового училища. **Кокона** — управителька маєтку. *Я пішла до кокони, впала і кажу, що в мене діти.* **Гардіст** — румунський військовий. *Він допрашує мене з гардістами.* **Жандар*** — жандарм. *Жандари зірвали в правленні все.*

8. Назви різних процесуальних дій: **Рукатися** — вітатися, потискуючи руки. *Садовлять батьків молодих, рукаються з платочком, дружки поштують їх.* **Соропити** — обробляти зерно з метою дезинфекції. *Пшеницю соропили, пересипали дусом.*

9. Назви різних конкретних предметів та абстрактних понять: **Патрик** — посвідчення. *Виніс той патрик, а Надя каже: диви, купив документи.* **Сйомка** — зображення чогось на спеціальній плівці. *Дивиться дохтур на ту сйомку і каже: плохо дело.* **Дус** — дуст. *Пшеницю пересипали дусом. Дус зайшов у мене.* **Сип** — опредмечена назва процесу сипання. *Із коша пускають сип — можна менший, більший.* **Контрак** — су-

перечки, протиріччя, непорозуміння. *Поки не були на контраки, то любились, а як побачили контракт, то розійшлися.* **Концентрарія** — повторна служба в армії. *Вийшла заміж, почалась війна, посилали нас на концентрарію.* **Папарії** — події з несподіваною розв'язкою. *Я був на тих папаріях, і було мені солодко й гарно.*

10. Назви гир: **Кило** — гиря вагою в один кілограм. **Півкила** — півкілограмова гиря. **Хунт** — гиря вагою в один фунт. У досліджуваній говірці одночасно із лексемою 'хунт' функціонує розмовна назва гирі відповідної ваги 'фунтовик'.

Лексику досліджуваної говірки репрезентують переважно іменники, серед яких наявні як лексичні, так і семантичні діалектизми. Деякі з них функціонують у мовленні як синонімічні або й дублетні номінації ('патлаванка', 'павлинка'), деякі ж виявляють гіпонімічні відношення. У семантиці окремих діалектизмів простежується прозорий зв'язок із їх внутрішньою формою: 'трусяк', 'вушак', 'ріжки'. Можна стверджувати, що досліджувана говірка зазнала впливу переселенських, а також сусідніх молдавських і румунських говірок: 'мамця', 'хлопак', 'папушоя', 'кокона', 'гардісти' тощо. Звертають увагу діалектизми, які функціонують у фольклорних жанрах цієї говірки — у колискових та інших піснях. *Гай бєбочки, гай спатки.* Лексема 'бєбочки' є відповідником загальнономовного вигука 'люлі'. У застільній пісні трапляється говірковий тавтологічний зворот: *Частуй, частуй, матінко, повною повницею.*

З різним ступенем діалектних трансформацій фіксуються й деякі фразеологічні одиниці: *без бога не до порога, а з богом і за море; розум є, то й щастя прийде; думка заносить, голова не одказує, а здоровля нема; робота не ведмідь, у ліс не втече; наше діло таке — прикрути та й сядь.*

Окремих зауваг потребують фонетичні особливості говірки. У загальних рисах їх можна звести до таких: 1) ненаголошене [o] перед складом з наголошеними [y], [i] та в деяких інших позиціях наближається до [y]: *унук, укріп, чо'ло'вік, го'ло'ва, дохтур, мулдувани*; 2) заміна початкового [i] на [йа]: *йанвалід*; 3) приставні приголосні, зокрема перед [a], [y]: *Гадеса, гура, вутюг*; 4) послідовна заміна [ф] на [x] та [хв]: *кохта, хвартух, грахвинчик, охвицерчик, хвершал*; 5) спрощена вимова деяких приголосних звукосполук: *триц'іт', одинац'іт', скіко* (скільки); 6) зміна приголосних [г], [к] відповідно на [д], [х]: *шпиднути, дохтур*; 7) вживання [мн'] замість [мй]: *времн'а, мн'асо*; 8) м'яка вимова [л], [д], [т], [з], [ц], [н]: *л'есом, пут'ом, з до'хто'риц'ою, ма-*

газ'ін, в штан'ах; спостерігається й варіативна вимова типу “сахару” і “сахар'у”; 9) вставні приголосні між голосними у словах іншомовного походження “радіво”, “по радіві”, специфічна вимова деяких інших запозичених слів типу *квартира, на квартирі, калідор*.

Морфологічними ознаками говірки є зокрема такі: 1) зміна категорії роду в деяких іменниках. Чоловічий рід мають лексеми: *Гадес, постель, кроватя. Другого гостя з Гадеса немає. Підводь стіжки коло кроватя, лави*. Значення жіночого роду мають іменники: *автомата, шкафа, толь, дишля. Він скида автомату; треба викупляти шкафу; до цієї дишлі; порвалася толь*; 2) специфічні форми числа деяких іменників: *дві відрі молока; яблунина* (сингулятив на позначення дерева); 3) особливості відмінкових форм. Замість знахідного відмінка іменник приймає форму називного. *Молодий бере коні. Встаєм доїти вівці*. Замість давального відмінка іменник вживається у формі знахідного. *Молоду дарують*. В орудному відмінку іменники другої відміни м'якої та мішаної груп приймають закінчення **-ом**. *Двері замикаються ключом. Будка вкрита толюю*. Займенник ‘ніщо’ у родовому відмінку може мати скорочену форму: *нічо не помогло*; 4) специфіка особових флексій. Дієслова другої дієвідміни у третій особі однини теперішнього часу мають флексію **-е**: *просе, ходе, куре*. Дієслова першої дієвідміни з основою на **-а** і ненаголошеною флексією у третій особі однини теперішнього часу мають усічені форми: *колос пада; він гроші получа*. Дієслово наказового способу у другій особі однини може вживатися без постфікса **-сь**: *диви*.

Матеріал дослідження показав, що особливості говірки села Плахтіївка Саратського району Одеської області простежуються на різних рівнях діалектної мови — лексичному, фонетичному, морфологічному. Вивчення цих особливостей відкриває можливість для поглибленого аналізу їх в аспекті діахронії, для розуміння динаміки розвитку говірки, для наукових узагальнень.

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980.
2. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. — К., 1990.
3. Словарь української мови: У 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1958-1959. — Т. I-IV.
4. Словник української мови. — К., 1970-1980. — Т. I-XI.